

ارسال: ۱۴۰۳/۱۰/۲

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰

doi 10.22034/nf.2025.488076.1367

اشعاری منتسب به خاقانی شروانی در چاپ سنگی کلیات خاقانی

کاوه اختری پور (دانشجوی دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه

خوارزمی، تهران، ایران)

محمد پارسانسب* (استاد رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران)

(نویسنده مسئول)

چکیده: دیوان خاقانی شروانی تا به حال چند مرتبه چاپ یا تصحیح شده است و مخاطبان شعر خاقانی هم اکنون بیشتر به چاپ «علی عبدالرسولی»، تصحیح «ضیاءالدین سجادی» و چاپ «میرجلال الدین کزازی» توجه دارند. با دقت در مقدمه آن سه پژوهشگر به این نتیجه می‌رسیم که عبدالرسولی و کزازی در گردآوری دیوان، پیرو شیوه‌ای علمی نبوده‌اند و سجادی روشی نسبتاً علمی برای تصحیح پیش گرفته است. «کلیات خاقانی» نخستین طبع دیوان خاقانی شروانی است و انتساب شعر دیگر سرایندگان به خاقانی یکی از اشکال‌های بنیادی این چاپ است. در مقدمه این مقاله گفته شده که کلیات خاقانی دست کم شش مرتبه در هند به شیوه چاپ سنگی به طبع رسیده و به اشتباه «علی عبدالرسولی»، «سید ضیاءالدین سجادی» و «خانباها مشار» درباره دفعات چاپ این کتاب اشاره شده است. در متن مقاله به انتساب اشتباه اشعاری از «احمد بن منوچهر شصت کله»، «مسعود سعد» و «سیف اسفرنگ» به خاقانی در کلیات خاقانی اشاره شده و در خلال متن چند ضابط اشتباه آن چاپ هم یادآوری شده است. در بخش پایانی، وضعیت این اشعار منتسب در هفت دست‌نویس دیوان خاقانی شروانی بررسی شده است. از میان آن اشعار تنها شعر احمد بن منوچهر شصت کله در سه دست‌نویس از آن هفت دست‌نویس به نام خاقانی ضبط شده که بر اساس مطالعات پیشین این انتساب اشتباه است.

*parsanasab@khu.ac.ir

کلیدواژه‌ها: خاقانی شروانی، کلیات خاقانی، چاپ سنگی دیوان خاقانی شروانی، دیوان خاقانی شروانی، اشعاری منتسب به خاقانی شروانی

مقدمه

دیوان خاقانی شروانی تا کنون چند مرتبه به طبع رسیده است. «علی عبدالرسولی»، «ضیاءالدین سجّادی» و «میرجلال‌الدین کزّازی» از جمله پژوهشگرانی هستند که هر یک به چاپ یا تصحیح آن دیوان اهتمام داشته‌اند و حاصل کار ایشان در میان مخاطبان شعر خاقانی مقبول‌تر افتاده است (نک. خاقانی شروانی، ۲۵۳۷؛ خاقانی شروانی، ۱۳۸۸؛ خاقانی شروانی، ۱۳۹۳). از مقدمه چاپ عبدالرسولی چنین برمی‌آید که آن پژوهشگر در تدوین، تابع شیوه‌ای معلوم و علمی نبوده است (نک. خاقانی شروانی، ۲۵۳۷، ص ی-یا) و همچنین با دقت در دیباجه چاپ کزّازی درمی‌یابیم که اساس کار او نه منابع کهن، که متن‌های عبدالرسولی و سجّادی بوده و در مواردی نیز از دست‌نویس‌های موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران استفاده کرده است (خاقانی شروانی، ۱۳۹۳، ص ۲-۳) و چنانکه از مقدمه سجّادی برداشت می‌شود، متن مصحح او پیرو شیوه‌ای نسبتاً معلوم و علمی بوده است (خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص شصت‌وهفت-هفتاد).

«کلیات خاقانی» نخستین نوع چاپی دیوان خاقانی شروانی است که با شیوه چاپ سنگی در هندوستان به طبع رسیده و در اختیار عموم قرار گرفته است. تقدّم این چاپ مهم‌ترین اصل برای توجه پژوهشگران به کتاب بوده و «علی عبدالرسولی» و «سید ضیاءالدین سجّادی» نیز هر چند کوتاه، در مقدمه‌های خود بر دیوان از آن یاد کرده‌اند. عبدالرسولی در مقدمه چاپ خود بر دیوان خاقانی گفته که این دیوان یک مرتبه در هند چاپ شده (نک. خاقانی شروانی، ۲۵۳۷، ص ج) و سجّادی نیز در مقدمه تصحیح خود که در فروردین سال ۱۳۳۸ هـ. ش انجام یافته، تصریح کرده که بر اساس کتاب فهرست کتابهای چاپی فارسی،^(۱) دیوان خاقانی در هند دو مرتبه چاپ شده است (نک. خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص پنجاه‌وهشت). احتمالاً استناد سجّادی در بیان این موضوع به چاپ نخست آن فهرست بوده و بر اساس چاپ سال «۱۳۵۱ هـ. ش» از همین فهرست، دیوان خاقانی در هند دو بار در سال «۱۲۹۳ هـ. ق» و در هر یک از سال‌های «۱۲۹۴ هـ. ق»، «۱۳۰۹ هـ. ق» و «۱۳۲۵ هـ. ق» یک بار، یعنی مجموعاً پنج بار چاپ شده است (مشار، ۱۳۵۱، ج ۲، ص ۲۲۹۷). آن‌گونه که از فهرست کتابهای چاپی فارسی برمی‌آید، دیوان خاقانی سال «۱۳۲۵ هـ. ق» یک بار در هند به شیوه چاپ سنگی به طبع رسیده و این در حالی است که در گردآوری منابع این پژوهش دو نوبت چاپ از این کتاب در سال یادشده به دست آمد. نتیجه اینکه کلیات خاقانی حدّاقل شش بار به

شیوه چاپ سنگی در هند به طبع رسیده است (نک. تصویر صفحه آخرِ دو نوبت چاپ کلیات خاقانی در سال ۱۳۲۵ هـ. ق در همین مقاله).

با اینکه در کلیات خاقانی سه مؤخره در پایان بخش‌های دوم، سوم و چهارم آمده، از گردآورنده یا گردآوردگان^(۲) گفته‌های خاقانی برای این چاپ نشانی نیست (نک. خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۲، ص ۱۲۶۴، ۱۴۲۳-۱۴۲۴، ۱۵۷۶). با این حال از مؤخره بخش سوم، صفحه معرفی بخش چهارم، مؤخره بخش چهارم و جای جای حواشی کتاب^(۳) چنین برمی آید که شارح این کتاب «سید محمد صادق علی هندی لکهنوی»، متخلص به «غالب» است^(۴) (نک. همان، ص ۱۴۲۳-۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۵۷۶).

۱. سروده‌هایی از دیگر شاعران در «کلیات خاقانی»

انتساب شعر افراد دیگر به خاقانی شروانی یکی از اشکال‌های اساسی کلیات خاقانی است. علی میرافضلی فراخور حوزه تخصص خویش، یعنی پژوهش در قالب شعری رباعی نسبت دادن چند رباعی چاپ هندوستان را به آن شاعر اشتباه دانسته است (میرافضلی، ۱۴۰۲، ص ۲۹۵-۳۱۲). پس از این، شعرهایی را از دیگر شاعران که به اشتباه در کلیات خاقانی آمده، معرفی می‌کنیم.

۱-۱. قصیده مشهور به «تتماج» یا «تتماجیه» از احمد بن منوچهر شصت کله

«چون رایت صبح شد درافشان»^(۵) شد خیل ستارگان پریشان»

(خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۵۷۰)

این بیت، مطلع قصیده «تتماج» احمد بن منوچهر شصت کله است و در چاپ هند چهل و پنج بیت دارد (همان، ص ۵۷۰-۵۷۲). ملک الشعرا بهار و ذبیح‌الله صفا در مقاله‌ای پس از معرفی آن شاعر مجموعاً پنجاه و پنج بیت آن قصیده را یافته و تصحیح کرده‌اند و در تصحیح مهرداد چترایی شمار ابیات آن تا پنجاه و هفت بیت رسیده است (نک. ملک الشعرا بهار و صفا، ۱۳۱۷، ص ۳۴۷-۳۵۳؛ چترایی، ۱۳۹۰، ص ۲۸-۲۹). سجادی نیز در معرفی دست‌نویس‌های «ل» و «مج» از تصحیح خود به راهیابی این قصیده احمد بن منوچهر، به آن دو دست‌نویس دیوان خاقانی اشاره کرده است (نک. خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص شصت و هشت - شصت و نه).

۲-۱. اشعاری از مسعود سعد (۴۳۸ تا ۴۴۰ هـ. ق - ۵۱۵ هـ. ق)^(۶) در «کلیات خاقانی»

مسعود سعد قصیده‌ای با مطلع
«سوی میدان شهریار گذر
قدرت و صنع کردگار نگر»

در مدحِ ارسلان بن مسعود و توصیفِ فیل‌های جنگی او سروده است. این قصیده در تصحیح مهدی نوریان نیامده است و در چاپ رشید یاسمی سی و پنج بیت دارد (مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴؛ مسعود سعد سلمان، ۱۳۱۸، ص ۲۷۷-۲۷۸). بیست و پنج بیت از این قصیده در چاپ هند به صورتِ قطعه‌ای درآمده است و بیتِ نخستین آن ضبطی اشتباه دارد:

«بغمان آمد وز تیغش کفر بخروش آمد وز دستش زر»

(خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۸۹۶-۸۹۸)

در چاپ رشید یاسمی این بیت هجدهمین بیتِ قصیدهٔ مسعود سعد است و ضبطی چنین دارد:

«بغمان آمده ز تیغش کفر بخروش آمده ز دستش زر»

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۱۸، ص ۲۷۸)

شعری که در کلیات خاقانی به قالب قطعه درآمده، در مقایسه با شعرِ مسعود سعد در چاپ رشید یاسمی ضبط‌های اشتباه و توالی ابیات متفاوتی دارد (قس. خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۸۹۶-۸۹۸ و مسعود سعد سلمان، ۱۳۱۸، ص ۲۷۷-۲۷۸).

در چاپ هند قطعهٔ دیگری منتسب به خاقانی از دیگر قصیدهٔ مسعود سعد ساخته شده است. مطلع این شعر بر ساختهٔ چاپ هند چنین است:

«ای روی تو نوشگفته سوسن بر سوسن توز مشک چنبر»

(خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۸۹۸)

مطلع آن قصیدهٔ مسعود سعد که به آن اشاره کرده‌ایم، این بیت است:

«ای مـاه دو هفتـه منـسور این هفتـه منـه ز دست ساغر»

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۱۸، ص ۲۳۰؛ مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۹۰)

حتی بیتِ نخستِ شعرِ منحوتی که در کلیات خاقانی آمده، حاصلِ دخل و تصرف یا اشتباه کاتب است، یعنی این بیت آن‌گونه که نقل خواهد شد، از ترکیبِ مصرعِ اولِ بیتِ پنجم و مصرعِ دومِ بیتِ ششمِ قصیدهٔ مسعود سعد ایجاد شده است و البته مصرعِ اولِ آن شعرِ ساختگی چاپ هند، یعنی «ای روی تو نوشگفته سوسن» اندکی با مصرعِ اولِ بیتِ پنجمِ مسعود سعد اختلاف ضبط دارد:

«[بیت پنجم:] ای روی تو سوسن شکفته و ای چشم تو نودمیده عبهر^(۷)»

[بیت ششم:] در عبهر توز سحر سرمه بر سوسن توز مشک چنبر»

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۹۰)

خاقانی شروانی در بخشی از قطعه‌ای با موضوع شکایت از مقلدانِ شعر خود، اشاره کرده است که چون مسعود سعد به «طرز» عنصری شعر می‌گوید و در عین حال به شعرش طعنه می‌زند،^(۸)

نسبت به شعر و شخصیت مسعود سعد نظر مناسبی ندارد:
«مسعود سعد نه سوی تو شاعر یست فحل کاندر سخنش گنج روان یافت هر که جست
بر طرز عنصری رود و خصم عنصریست کاندر قصیده‌هاش زند طعنه‌های چست»

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص ۸۳۰-۸۳۱)

با وجود این نظر خاقانی، شعر مسعود سعد به کلیات خاقانی راه یافته است!

۳-۱. اشعاری از سیف اسفرنگ (۵۸۱ هـ. ق - ۶۶۶ هـ. ق) ^(۹) در «کلیات خاقانی»

سیف اسفرنگ قصیده‌ای با سه مطلع سروده که بیت نخست آن چنین است:
«دوش چو از گرد شب طره برافکنند یار زآینه صبح شد صورت مهر آشکار»

(سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۰)

سیف این شعر را به تقلید یکی از قصاید سه مطلعی خاقانی که با بیت
«صبح ز مشرق چو کرد بیرق نور آشکار خنده زد اندر هوا بیرق او برق‌وار»

شروع می‌شود، سروده است (خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۲) و احتمالاً همین شباهت باعث شده که شعرش به کلیات خاقانی راه یابد (نک. خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۹۰۹-۹۱۵).

چاپ هند پیش از هر مطلع این شعر، عنوانی آورده و آنها را از یکدیگر جدا کرده است:
الف: «یکران تیز قدم قلم را در میدان منقبت دوانیدن و شب‌دیز طبع را بجولانی آوردن

دوش چو از گرد شب طره برافشانند بار زآینه صبح شد صورت مهر آشکار»

(همان، ص ۹۰۹)

که البته واژه‌های «بار» و «آینه» به ترتیب ضبطی اشتباه از «یار» و «آینه» است و پیش‌تر، ضبط درست این بیت را آورده‌ایم.

ب: «غزل

ای در بار امید از توشده تنگبار از شکر تنگ تو تنگ ^(۱۰) شکر شرمسار»

(همان، ص ۹۱۰)

مصحح دیوان سیف اسفرنگ بیت را با همین ضبط و با حرکت‌گذاری و فاصله‌گذاری مورد نظر خود آورده است:

«ای در بار امید از توشده تنگبار از شکر تنگ تو تنگ شکر شرمسار»

(سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۰)

عنوان «غزل» در چاپ هند ابهامی ایجاد کرده است و بروشنی نمی‌توان دریافت واژه غزل به معنای «تغزل» به کار رفته یا منظور از آن «قالب غزل» بوده است و در نتیجه نمی‌توان دانست که در این چاپ دو بخش نخست، یک شعر یا هر یک شعری جداگانه است! این ابهام از این روی است که اساساً واژه «غزل» به هر دو معنی «تغزل» و «قالب شعری غزل» به کار می‌رود و دیگر اینکه در چاپ هند پیش از هیچ شعر دیگری این عنوان منفرد، یعنی «غزل» نیامده است که بتوان با مقایسه نتیجه‌ای قطعی حاصل کرد.

ج: «بمنقبت اسدالله الغالب علی مرتضی پرداختن و ازان توصیف سرمایه افتخار کونین دانستن»^(۱۱)
حیدر کرار کو پایه‌گهی کارزار از گهر لفظ او آب دهد ذوالفقار»

(خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۹۱۲)

عنوان این شعر از نظر دستور زبان فارسی نابسامان است که البته چنین اشتباهاتی در شماری از منابع متنی فارسی مرتبط با هند و پاکستان بسیار است. دیگر اینکه بیت بالا با این ضبط، معنای درستی ندارد و در متن مصحح دیوان سیف اسفرنگ، ضبط این بیت چنین است:
«حیدر کرار کو تابه گه^(۱۲) کارزار از گهر لفظ او آب دهد ذوالفقار»

(سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگ، ۱۳۹۶، ص ۲۳۱)

با خواندن این قصیده می‌توان دریافت که مرجع ضمیر «او» در بیت بالا ممدوح شاعر^(۱۳) است و شعر آن‌گونه که در عنوان چاپ هند گفته شده، در ستایش علی بن ابی طالب نیست (نک. همان، ص ۲۳۰-۲۳۳). عبدالرسولی نیز این قصیده را با تردید در طبع خود آورده و پیش از آن نوشته است: «این قصیده فقط در نسخه مطبوع بمبئی بود صحت انتسابش معلوم نیست» (خاقانی شروانی، ۲۵۳۷، ص ۲۱۰). این در حالی است که او در مقدمه خود بر دیوان، درباره شعرهای منتسب به خاقانی و شیوه کار خود می‌نویسد: «[...] آنچه مقرون بقرینه قطعی بود بتصحیح آوردم و هر جا قرینه در دست نبود و نسخه‌ها نامساعد [بود] بحال خود باقی گذاشتم باشد که دیگران برخوردارند و بتصحیح آورند [...]» (همان، ص ۱). از سیف اسفرنگ قصیده دیگری نیز به چاپ هند راه یافته است. این قصیده در چاپ هند سی و دو بیت دارد و با این ضبط اشتباه شروع می‌شود:

«از رازنامه عشق تو جانان خبر ندارد بر حرف عجم آن خط برهان خبر ندارد»

(خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۹۰۴-۹۰۶)

این قصیده در دیوان سیف اسفرنگ، تصحیح فرزاد جعفری سی‌ونه بیت دارد و ضبط نخستین بیت آن چنین است:

«از راز نامه^(۱۴) عشق، جانان خبر ندارد بر حرف و عَجْم^(۱۵) آن خط، برهان گذر ندارد»

(سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۴-۲۳۶)

این قصیده راه‌یافته به چاپ هند، در مقایسه با شعر سیف اسفرنگ در تصحیح فرزاد جعفری، ضبط‌های متفاوت، اشتباه و ترتیب ابیات متفاوتی دارد (قس. خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۹۰۴-۹۰۶ و سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی، ۱۳۹۶، ص ۲۳۴-۲۳۶).

۲. وضعیّت اشعار مطرح شده در دست‌نویس‌هایی از دیوان خاقانی شروانی

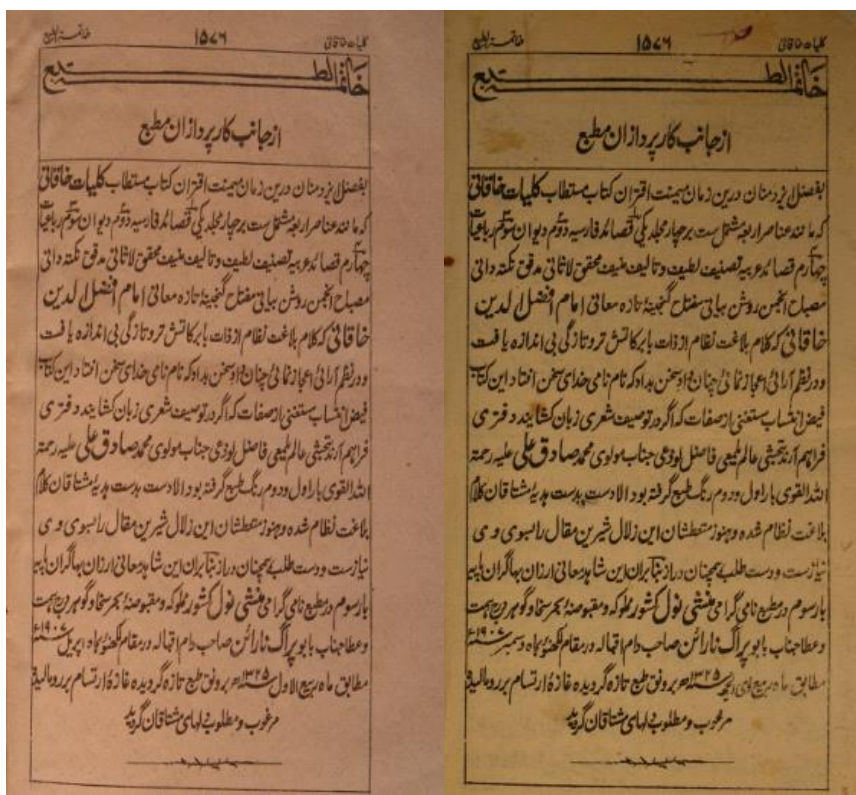
پرسشی که درباره انتساب اشعار مطرح‌شده به ذهن می‌رسد این است که «آیا اشعار یاد شده در اصل از خاقانی نبوده که به دیوان دیگر شاعران راه یافته است؟». در جستجوی این اشعار در منابع کهن شعر خاقانی، هر چهار دست‌نویس تصحیح ضیاء‌الدین سجّادی که او آنها را با کوتاه‌نوشت‌های «مَج»، «ل»، «ص» و «پا» نام نهاده (نک. خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص شصت‌وهفت-هفتاد)، بازبینی کرده‌ایم و علاوه بر این از دست‌نویس کتابخانه دانشگاه پرینستون (= پر)، دست‌نویس کتابخانه فاتح استانبول (= فا)، و دست‌نویس کتابخانه لالا اسماعیل (= لا) بهره برده‌ایم.

در میان اشعاری که چاپ هند به خاقانی نسبت داده است و از آنها یاد کرده‌ایم، قصیده مشهور به «تماج» یا «تماجیه» از احمد بن منوچهر شصت کله در دست‌نویس‌های «مَج»، «ل» و «فا» ضبط شده است (خاقانی شروانی، قرن ۶ یا ۷، ص ۳۷۶-۳۷۸؛ خاقانی شروانی، ۶۶۴، گ. ۴۰۹ پشت-گ. ۴۱۰ پشت؛ خاقانی شروانی، ۷۰۲، گ. ۲۶۶ رو-گ. ۲۶۷ رو). مابقی اشعاری که در دیوان مسعود سعد و دیوان سیف اسفرنگ یافته‌ایم، در هیچ یک از دست‌نویس‌های «مَج»، «ل»، «ص»، «پر»، «فا»، «لا» و «پا» ضبط نشده است (نک. خاقانی شروانی، قرن ۶ یا ۷؛ خاقانی شروانی، ۶۶۴؛ خاقانی شروانی، قرن ۷؛ خاقانی شروانی، قرن ۷ یا ۸؛ خاقانی شروانی، ۷۰۲؛ خاقانی شروانی، قرن ۸ یا ۹؛ خاقانی شروانی، قرن ۹).

جمع‌بندی

در بخش‌های این مقاله شعری از احمد بن منوچهر شصت کله، دو قطعه ساخته‌شده از دو قصیده مسعود سعد و دو قصیده سیف اسفرنگ که در چاپ سنگی هند به اشتباه به خاقانی نسبت داده شده، معرفی شده است. در جستجوی این اشعار چهار دست‌نویس «مَج»، «ل»، «ص» و «پا» که ضیاء‌الدین سجّادی در تصحیح خود از آنها استفاده کرده و سه دست‌نویس «پر»، «فا» و «لا» بازبینی شده است. از این اشعار، قصیده احمد بن منوچهر در دست‌نویس‌های «مَج»، «ل» و «فا» به نام خاقانی ضبط شده که بر اساس مطالعات پیشین چنین انتسابی پذیرفته نیست. هرچند این شعر

در بخشِ نونوشتۀ «مج»^(۱۶) آمده است، دست‌نوشته‌های «ل» و «فا» نیز که به ترتیب در سال‌های «۶۶۴ هـ. ق» و «۷۰۲ هـ. ق» انجام یافته، آن را ضبط کرده‌اند و با توجه به نزدیکی نسبی این دو تاریخ به سال درگذشت خاقانی، یعنی «۵۸۱ هـ. ق»^(۱۷)، این انتساب اشتباه پیشینه‌ای دیرین دارد و خاص چاپ سنگی هند نیست.

تصویر صفحه آخرِ دو نوبت چاپ کلیات خاقانی در سال «۱۳۲۵ هـ. ق» که ترقیمه‌ای متفاوت دارند.

پی‌نوشت‌ها

- (۱) مقدمه تصحیح سجّادی در فروردین سال ۱۳۳۸ هـ. ش نوشته شده (نک. خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص هفتاد) و تاریخ چاپ نخست فهرست کتابهای چاپی فارسی سال ۱۳۳۷ هـ. ش است. بنابراین سجّادی از چاپ نخست این فهرست استفاده کرده است.
- (۲) در کلیات خاقانی درباره منبع یا منابع و شیوه گردآوری این چاپ سنگی نیز توضیحی نیست.
- (۳) برای نمونه به دو بار ذکر نام او در جلد یکم و دوم اشاره می‌شود (نک. خاقانی شروانی، ۱۹۰۸، ج ۱، ص ۴؛ ج ۲، ص ۱۴۲۲).
- (۴) این شخص همان مصحح چاپ سنگی فرهنگ جهانگیری است (نک. جمال‌الدین حسین انجو، ۱۸۷۶، ج ۱، ص ۱؛ ج ۲، ص ۱).
- (۵) چترایی «درخشان» ضبط کرده است (نک. چترایی، ۱۳۹۰، ص ۲۸).
- (۶) تاریخ ولادت و درگذشت مسعود سعد بر اساس نظر محمد قزوینی نوشته شده است (نک. احمد بن عمر بن علی النظامی العروزی السمرقندی، بی تا، ص ۱۴۵).
- (۷) در چاپ رشید یاسمی «وای» نیامده و وزن عروضی مختل است (نک. مسعود سعد سلمان، ۱۳۱۸، ص ۲۳۰).
- (۸) البته در دیوان مسعود سعد طعنی آشکار که متوجه عنصری یا شعر او باشد یافته نشد و مسعود سعد در دو قصیده نیز مصرع مشهوری از عنصری تضمین کرده است:
- «جز آن چه دانم گفتن که عنصری گوید چنین نماید شمشیر خسروان آثار»
(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۹۶)
- «نمود در هند آثار فتح شمشیرت چنین نماید شمشیر خسروان آثار»
(همان، ص ۲۰۷)
- مصرعی که مسعود سعد تضمین کرده از این بیت عنصری است:
- «چنین نماید شمشیر خسروان آثار» چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار»
(عنصری بلخی، ۱۳۶۳، ص ۷۳)
- (۹) برای اطلاع از تاریخ ولادت و درگذشت او (نک. سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی، ۱۳۹۶، ص یازده-سیزده).
- (۱۰) کاتب نقطه حرف «ت» را در «تنگ» دوم مبهم گذاشته و به روشنی معلوم نیست منظور او «تنگ» یا «ننگ» بوده، اما بی شک «تنگ» درست است.
- (۱۱) چنانکه در ادامه می‌خوانیم، عنوان از نظر دستوری نابسامان است. برای رفع این نابسامانی لازم است «ازان توصیف» به «آن توصیف را» بدل شود.
- (۱۲) شاید در اصل «پگه» بوده است.
- (۱۳) نام ممدوح سیف اسفرنگ در عنوان این قصیده آمده است: «فی مدح الصدر الأجل العالی شمس الملة والدين ابی جعفر الحسینی» (همان، ص ۲۳۰).

- (۱۴) مصحح دیوان، «راز نامه» ضبط کرده است که «رازنامه» هم می‌توان خواند.
- (۱۵) در لغت‌نامه دهخدا به فتح اول ضبط شده است (نک. دهخدا، ذیل «عجم»). در لسان العرب ذیل «عجم» درباره «والعجم» این توضیح آمده است: «التَّقَطُّ بالسواد مثل التاء عليه نُقَطَان.» (محمد بن مکرم، ۱۴۱۰، ج ۱۲، ص ۳۸۸). برای «عجم» که در متن آمده است، معنای مناسبی یافته نشد.
- (۱۶) سجّادی بر پایه نقل قولی از ابن یوسف، تاریخ کتابت بخش کهن دست‌نویس «معج» را اواخر قرن ششم هجری قمری یا اندکی پس از آن و تاریخ کتابت بخش نُوَنوشته آن دست‌نویس را با تردید قرن دوازدهم هجری قمری دانسته است (خاقانی شروانی، ۱۳۸۸، ص شصت‌ونه).
- (۱۷) بر اساس شواهد و اسنادی که به تازگی بازنگری شده، درگذشت خاقانی شروانی به سال «۵۸۱ هـ. ق» اتفاق افتاده است (نک. ترکی، ۱۴۰۰، ص ۵۸-۶۸).

منابع

- احمد بن عمر بن علی التّظامی العروزی السمرقندی (بی‌تا). چهارمقاله، بسعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران، کتابفروشی اشراقی، چاپ افست مروی.
- ترکی، محمدرضا (مصحح) (۱۴۰۰ ش)، غایت ابداع: منشآت عربی افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی، تهران: نشر خاموش، چاپ دوم.
- جمال‌الدین حسین انجو (۱۸۷۶ م)، فرهنگ جهانگیری، تصحیح سید محمد صادق علی غالب لکهنوی، لکهنوء، مطبع ثمرهند.
- چترایی، مهرداد (۱۳۹۰ ش)، «قصیده تتماج احمد بن منوچهر شصت کله در جنگ ملاصدرا»، گزارش میراث، دوره دوم، سال ۵، شماره ۴۹، بهمن و اسفند ۱۳۹۰، ص ۲۷-۲۹.
- خاقانی شروانی (قرن ۶ یا ۷؟، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۹۷۶، شماره دفتر: ۱۳۷۶۰.
- خاقانی شروانی (۶۶۴ هـ. ق تاریخ اتمام کتابت، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، کاتب: احمد بن محمد بن حسین السامانی، لندن: موزه بریتانیا، به نشانی CATALOGUE: OR. 7942, ORDER: PS/2/4516، محل کتابت: خجند.
- خاقانی شروانی (قرن ۷؟، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، قم، کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، شماره مسلسل ۱۵۸۵۱.
- خاقانی شروانی (قرن ۷ یا ۸؟، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، پرینستون، کتابخانه دانشگاه پرینستون، به نشانی garrett no. 38Yq.
- خاقانی شروانی (۷۰۲ هـ. ق تاریخ اتمام کتابت، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، استانبول، کتابخانه فاتح، شماره ۳۸۱۰.
- خاقانی شروانی (قرن ۸ یا ۹؟، نسخه خطی)، دیوان خاقانی شروانی، استانبول، کتابخانه لالا اسماعیل، شماره ثبت قدیمی ۴۳۹ [= eski kayit no. 439].
- خاقانی شروانی (قرن ۹؟، نسخه خطی)، دست‌نویس تصنیف‌هایی از خاقانی شروانی (شامل چند نامه فارسی، تحفه العراقین و دیوان اشعار)، پاریس، کتابخانه ملی فرانسه، به نشانی Supplément Persan 1816.

- خاقانی شروانی (۱۹۰۸ م.)، کلیات خاقانی، لکهنوء، مطبع منشی نول کشور.
- خاقانی شروانی (۲۵۳۷ ش.)، دیوان خاقانی شروانی، بتصحیح و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی، تهران، انتشارات کتابخانه ختام.
- خاقانی شروانی (۱۳۸۸ ش.)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش سید ضیاءالدین سجادی، تهران، انتشارات زوّار، چاپ نهم.
- خاقانی شروانی، (۱۳۹۳ ش.)، دیوان خاقانی، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز، چاپ سوم.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷ ش.)، لغت‌نامه دهخدا، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم از دوره جدید.
- سیف‌الدین الأعرج احمد اسفرنگی (۱۳۹۶ ش.)، دیوان سیف اسفرنگ، تصحیح انتقادی فرزاد جعفری، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عنصری بلخی (۱۳۶۳ ش.)، دیوان عنصری بلخی، تصحیح و مقدمه: سید محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی، چاپ دوم.
- محمد بن مکرم (۱۴۱۰ هـ. ق.)، لسان العرب، بیروت، دار صادر، الطبعة الأولى.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۱۸ ش.)، دیوان مسعود سعد سلمان، بتصحیح رشید یاسمی، تهران، شرکت کتابفروشی ادب.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۶۴ ش.)، دیوان مسعود سعد، به اهتمام و تصحیح دکتر مهدی نوریان، اصفهان، انتشارات کمال، چاپ اول.
- مشار، خانابا (۱۳۵۱ ش.)، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، چاپخانه ارژنگ، چاپ دوم.
- ملک الشعرا بهار و صفا، ذبیح‌الله (۱۳۱۷ ش.)، «شمس‌الدین احمد بن منوچهر شصت کله»، مجله مهر، سال ۶، شماره ۵، مهرماه ۱۳۱۷، ص ۳۴۷-۳۵۳.
- میرافضلی، سید علی (۱۴۰۲ ش.)، «رباعیات اسیر شهرستانی در دیوان خاقانی»، آینه پژوهش، سال ۳۴، شماره ۲، خرداد و تیر ۱۴۰۲، ص ۲۹۵-۳۱۲.